

Kalina Więcaszek
Uniwersytet Gdański

Dar czy własność? Społeczne znaczenie darów grobowych w Çatalhöyük

Wstęp

Celem artykułu jest analiza praktyk pogrzebowych skupiająca się na jednym ich aspekcie: składaniu w jamie grobowej różnych przedmiotów. Mogły być one darem złożonym przez bliskich, ale też jednym lub wieloma przedmiotami należącymi do zmarłego i w szczególny sposób charakteryzującymi jego społeczne miejsce: status, wyróżniające go zajęcia lub po prostu przedmiotami kojarzącymi się z daną osobą. Próba odpowiedzi na pytanie, czym były przedmioty zdeponowane przy zmarłym, zawarte w tytule opracowania daje możliwość przyjrzenia się organizacji społecznej mieszkańców neolitycznej wioski (w formie tellu) funkcjonującej w okresie 7100–5950 lat p.n.e. Obecnie jest ona znana pod nazwą Çatalhöyük i jest położona w centralnej Anatolii¹ (il. 1–2).

Il. 1. Mapa Turcji przedstawiająca położenie Çatalhöyük

Źródło: Ch. Knüsel, S.D. Haddow, *Skull Retrieval and Secondary Burial Practices in the Neolithic Near East: Recent Insights from Çatalhöyük, Turkey*, „Bioarchaeology International” 2017, vol. 1, no. 1–2, s. 54, Çatalhöyük Research Project.

Stanowisko odkrył i prowadził na nim badania wykopaliskowe w latach 1961–1965 brytyjski archeolog James Mellaart. Prace, po 30 latach przerwy, wznowił Ian Hodder

¹ I. Hodder, *Dwelling at Çatalhöyük* [w:] *Çatalhöyük Excavation: The 2000–2008 Seasons*, ed. *idem*, vol. 8, Ankara 2013, s. 1.

Il. 2. Plan przedstawiający tereny wykopaliskowe na wschodnim oraz zachodnim wzgórzu w Çatalhöyük
 Źródło: I. Hodder, *Changing worlds in Çatalhöyük* [w:] *Peopling the Landscape of Çatalhöyük: Report from the 2009–2017*, ed. *idem*, Ankara 2021, s. 6, Çatalhöyük Research Project (rys. planu: Camilla Mazzucato).

wraz z międzynarodowym zespołem i trwały one przez kolejne 25 lat (1993–2018). Od 2018 r. badania przejął rząd turecki. Ten odległy i robiący wrażenie egzotycznego tell² (wieś i cmentarzysko) zawiera szczątki ludzi, których potomkowie podejmowali dalekie migracje i skolonizowali nie tylko Bałkany, ale także Europę Środkową, przynosząc ze sobą rolniczy sposób życia. Dlatego w analizie ich zwyczajów pogrzebowych można się dopatrzeć wzorców, które charakteryzują również pochówki wczesnego neolitu europejskiego.

Charakterystyka praktyk pogrzebowych w Çatalhöyük

W Çatalhöyük odkryto w sumie 816 szkieletów z okresu neolitu, z czego zaledwie 226 zmarłych (28%) posiadało przedmioty złożone w grobach, co oznacza, że aż 72% zmarłych pochowanych na tym stanowisku nie otrzymało jakiegokolwiek wyposażenia³. Przez 1100 lat zamieszkiwania Çatalhöyük praktyki pogrzebowe niewiele się zmieniły. Generalnie zmarłych z okresu neolitu chowano w pozycji skurczonej pod podłogami

² I. Hodder, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*, London 2006.

³ S.D. Haddow et al., *From parts to a whole? Exploring changes in funerary practices at Çatalhöyük* [w:] *Consciousness, Creativity, and Self at the Dawn of Settled Life*, ed. I. Hodder, Cambridge 2020, s. 252.

lub platformami w domach⁴. Większość z nich znajdowała się w głównych pokojach budynków. Pochówki mogły być zarówno pojedyncze, jak i zbiorowe. Niektórzy ze zmarłych mieli tak mocno skurczoną pozycję, że można było ją osiągnąć dopiero po usunięciu lub zredukowaniu tkanek miękkich ze szczątków⁵. Może to sugerować, iż pogrzeby były odraczane. Ciało niektórych zmarłych prawdopodobnie było przechowywane na powierzchni ziemi i dopiero po pewnym okresie chowane. W tym czasie tkanki miękkie usuwano lub rozkładały się bez naruszania anatomicznej pozycji zmarłego. Osoby pochowane w pierwszych fazach osadnictwa były składane w dużo luźniejszej pozycji niż te w kolejnych fazach. Może to wskazywać na to, że w początkowym okresie chowano ludzi bez usuwania im fragmentów ciała⁶. Praktycznym powodem opóźnienia pochówku mógł być wzgląd na higienę, ponieważ życie z rozkładającymi się zmarłymi pod podłogą mogło mieć złe skutki dla mieszkańców domu, ze względu na ulatniające się ze zmarłych gazy gnilne oraz na przyciągane przez rozkładające się tkanki miękkie insekty⁷.

Praktyki pogrzebowe obejmowały złożoną, czasem wieloetapową manipulację ciałem niektórych zmarłych. W jej efekcie można odnotować zarówno pochówki, które są kompletne i najprawdopodobniej znajdują się w miejscu, w którym je pierwotnie złożono, ale również pochówki naruszone przez celowe wyjęcie z grobu fragmentu szkieletu (najczęściej głowy) lub poprzez dokładanie w danym miejscu późniejszych pochówków. Osobną kategorią są pochówki wtórne, które wyróżnia się, jeżeli część lub cały szkielet został przeniesiony ze swojego oryginalnego położenia w inne miejsce jeszcze w czasach neolitycznych. Zachodziła również depozycja pojedynczych kości, które ciężko przyporządkować do danego zmarłego (tzw. pochówki trzeciorzędne)⁸.

Aż 64% zmarłych (471 osobników) złożono w kontekście pierwotnym, a 13% (96 osobników) w kontekście wtórnym⁹. Nową formę pochówku związaną z późnym okresem zamieszkania Çatalhöyük odkryto w TP (skrótowe oznaczenie wykopu badanego przez polską ekspedycję – Team Poznań). Były to tzw. komory grobowe, w których znajdowały się szczątki wielu osób, a budynki, które zostały tak określone, nie miały prawdopodobnie funkcji mieszkalnej. Znalezione tam również dużą ilość „bogatyh” darów grobowych, w większości o obcym pochodzeniu. Część z nich, takich jak zoomorficzne oraz antropomorficzne figurki, nie była deponowana we wcześniejszych pochówkach¹⁰. W tym kontekście ważne jest, że prawdopodobnie część społeczeństwa Çatalhöyük nie

⁴ B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatalhöyük* [w:] *Çatalhöyük Excavation...*, vol. 8..., s. 420.

⁵ S.D. Haddow *et al.*, *Funerary practices I: Body treatment and deposition* [w:] *Peopling the Landscape of Çatalhöyük...*, s. 294.

⁶ S.D. Haddow *et al.*, *From parts to a whole...*, s. 258.

⁷ *Ibidem*, s. 264.

⁸ B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead...*, s. 414.

⁹ *Ibidem*, s. 252–253.

¹⁰ L. Czerniak, A. Marciniak, *Catalhöyük unknown. The late sequence on the East Mound* [w:] *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, vol. 1: *Mega-cities & mega-sites the archaeology of consumption & disposal; landscape, transport & communication*, eds. R. Matthews, J. Curtis, Wiesbaden 2012, s. 3–17.

była w ogóle chowana, co stwierdzono na podstawie liczby pochówków przypadających na dom oraz czas jego funkcjonowania i strukturę wiekową zmarłych¹¹.

Pochówki pierwotne we wczesnej fazie osadnictwa były formą standardowej praktyki grzebalnej, natomiast pochówki wtórne mogły być wtedy przeznaczone dla specjalnych, wyjątkowych osób, których procedurę chowania rozciągano w czasie, aby dodatkowo upamiętnić zmarłego. Mógł to być też jednak zabieg związany z mobilnością tych ludzi, których pochówki były opóźnione. Prawdopodobnie osoby, które umarły poza granicami stanowiska, mogły być początkowo tam pozostawiane, a dopiero potem przenoszone do grobów znajdujących się w obrębie wsi¹². Wraz z czasem jednak liczba pochówków pierwotnych malała, co mogło mieć związek z wzmocnieniem się roli rytuałów odwołujących się do pamięci i przodków, związanych z budowaniem własnej genealogii i roszczeń dotyczących dziedziczenia ziemi, a w związku z tym także ze zredukowaniem pamięci wspólnej i tradycji związanych z domami. W relacji do wcześniejszych faz domy stały się bardziej autonomiczne i w mniejszym stopniu nasycone symboliką¹³.

W środkowej fazie rozwoju tellu wraz z powiększającą się populacją jego mieszkańców nastąpił wzrost ilości pasożytów oraz chorób przenoszonych się między członkami społeczeństwa. Jeszcze bardziej wyrazistym wskaźnikiem pogorszenia się warunków życiowych na tellu i wzrostu poziomu stresu wywołanego przeludnieniem są ślady agresji interpersonalnej. Badania antropologiczne pozwoliły odkryć, że część odkształceń znajdujących się na szczątkach ludzkich (zwłaszcza na czaszkach) jest śladem przemocy. W wielu przypadkach ich lokalizacja wskazuje, iż ofiara nie widziała osoby atakującej¹⁴.

Przedmioty składane do grobów

W Çatalhöyük odkryto w sumie 518 przedmiotów (nie licząc pojedynczych paciorków), które złożono przy 26 pochówkach. Charakteryzowały się one dużą różnorodnością. Wyróżniono ponad 60 typów przedmiotów, z których ok. 70% wystąpiło w grobach mniej niż 5 razy, w tym 20% tylko raz, co wskazuje na ich mocno indywidualny charakter. Można je podzielić na kilka kategorii, związanych z pierwotnie pełnioną przez nie funkcją. Należą do nich ozdoby ciała i elementy stroju, narzędzia, jedzenie oraz przedmioty związane z jego przygotowaniem i spożywaniem, barwniki i palety do ich mieszania i aplikacji, narzędzia mogące służyć jako broń oraz artefakty o znaczeniu symbolicznym (il. 3).

Ozdoby ciała oraz elementy stroju stanowią najliczniejszą grupę przedmiotów składanych do grobów w Çatalhöyük (119 pochówków). Zaliczane są do nich pozostałości tkanin, bransolety na ręce (23 pochówki), jak i na nogi (16 pochówków), miedziane (4 po-

¹¹ B. Düring, *Burials in Context: The 1960s Inhumations of Çatalhöyük East*, „Anatolian Studies” 2003, vol. 53, s. 8–10.

¹² S.D. Haddow *et al.*, *From parts to a whole...*, s. 264.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ C. Larsen *et al.*, *Bioarchaeology of Neolithic Çatalhöyük reveals fundamental transitions in health, mobility, and lifestyle in early farmers*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America” 2019, vol. 116, no. 26, s. 12621.

Il. 3. Rekonstrukcja pochówku dorosłej zmarłej z reprezentatywnym inwentarzem grobowym: (a) lina z łyka oraz paski skóry do związania ciała oraz całunu; (b) powszechnie występujące dary grobowe; (c) pojemniki zrobione z drewna, skóry i kosze; (d) tkanina; (e) lniana tkanina lub skóra do owinięcia ciała

Źródło: M. Vasić, Ch. Knüsel, S. Haddow, *Funerary Practices II: Burial associations* [w:] *Peopling the Landscape of Çatalhöyük: Report from the 2009–2017*, ed. I. Hodder, Ankara 2021, s. 360, Çatalhöyük Research Project.

chówki) oraz kościane (6 pochówków) pierścienie, sznury paciorków (7 pochówków), naszyjniki (32 pochówki), pojedyncze paciorki (42 groby), wisioriki (16 pochówków), miedziane obciążniki do spódniczek (1 pochówek), klamry (6 pochówków) i haczyki do pasa (4 pochówki), kolie z kłów dzików (3 pochówki), kościane szpile (12 pochówków) oraz guziki (1 pochówek). Duża ilość materiałów, z których je wykonywano, musiała być sprowadzana spoza stanowiska, nierzadko z miejsc oddalonych o wiele kilometrów od Çatalhöyük (np. miedź, muszle *Unio*, turkus, karneol, marmur)¹⁵. Wśród zmarłych pochowanych z ozdobami i fragmentami stroju 58% to osoby dorosłe, z czego 9% było w wieku starszym, 42% w wieku dorosłym, 4% stanowili zmarli w wieku młodym dorosłym, a 3% w nastoletnim. Osoby małoletnie stanowiły 31%, z czego 15% było w wieku dziecięcym, 14% w wieku niemowlęcym, 2% było płodami, a 1% noworodkami. Były to pochówki w większości pierwotne lub pierwotnie naruszone.

¹⁵ R. Bains *et al.*, *A Technological Approach to the Study of Personal Ornamentation and Social Expression at Çatalhöyük* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 333, 337.

Następną kategorią przedmiotów były narzędzia, odkryte w sumie w 32 grobach. Zostały one podzielone na kilka kategorii. Niektóre z nich można rozdzielić na podstawie ich funkcjonalności. Są to igły (1 pochówek) oraz szydła (5 pochówków) służące do szycia. Odkrywane były zazwyczaj przy czaszkach lub biodrach zmarłych. Kolejna grupa to narzędzia służące prawdopodobnie do łowienia ryb – należały do nich haki (1 pochówek). Jednak ich przeznaczenie nie jest tak pewne, ponieważ kości znalezione na stanowisku wskazują, iż ryby spożywane przez społeczeństwo Çatalhöyük były zbyt małe, aby łowić je na tak duże haczyki. Jeżeli rzeczywiście używano ich w tym celu, to duże ryby, które łowiono za ich pomocą, spożywano poza stanowiskiem, przez wybraną część społeczeństwa – być może ze względu na tabu. Alternatywnie uważa się, że haczyki używane były jedynie podczas dłuższych wypraw z daleka od stanowiska¹⁶. Możliwe jednak, iż nie miały one zastosowania funkcjonalnego, a jedynie ozdobne. Następnym typem były narzędzia używane do obróbki skóry, czyli drapacze (3 pochówki) oraz przekłuwacze (1 pochówek). Istniały także narzędzia wielofunkcyjne, jak wióry (11 pochówków) wykonywane z obsydianu, krzemienia oraz czertu, służące do ścinania zboża, piłowania oraz obróbki kości, cięcia wełny, obróbki poroża¹⁷ oraz drewna czy skrobienia skóry zwierząt¹⁸. Podobnie było z obsydianowymi oraz krzemiennymi odłupkami (6 pochówków). Znalaziono również kilka przedmiotów z kości (7 pochówków), krzemienia (1 pochówek) oraz obsydianu (5 pochówków), które zostały skategoryzowane jako narzędzia, jednak bez większej specyfikacji. Przykładem takiego narzędzia była kość ptaka odnaleziona w pochówku 10840, którą badacze na podstawie wyświeceń znajdujących się na obu końcach oraz na trzonku określili jako instrument muzyczny podobny do dzisiejszego fletu¹⁹. Poza samymi narzędziami w grobach odkryto także kilka przedmiotów związanych z procesem ich produkcji, takich jak naciskacze (2 pochówki) oraz rdzeń krzemienny (1 pochówek) i obsydianowy (1 pochówek). Naciskacze były wytwarzane zazwyczaj z poroża, które jest zdecydowanie miększe od kości, przez co zachowywały się na nim ślady powstałe od użytkowania²⁰. Aż 56% osób zmarłych pochowanych z narzędziami stanowiły osoby w wieku dorosłym (3 osoby starsze, 12 dorosłych, 2 młodych dorosłych oraz 1 nastolatek), z czego płeć określono u 9 mężczyzn oraz 7 kobiet. Wśród zmarłych 35% stanowiły osoby małoletnie, w tym 6 dzieci, 3 niemowląt oraz 2 noworodki.

Kolejnym typem przedmiotów były przedmioty związane z produkcją i przygotowaniem jedzenia, odkryte w sumie w 67 pochówkach. Większość z nich była pochówkami pierwotnymi lub pierwotnymi naruszonymi, ale 3 z nich zostały skategoryzowane

¹⁶ N. Russell, J. Griffiths, *Çatalhöyük Worked Bone: South and 4040 Areas* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 301.

¹⁷ C. Lemorini, D. D'Errico, *Chipped stone use-wear* [w:] *The Matter of Çatalhöyük. Reports from the 2009–2017 Seasons*, ed. I. Hodder, Ankara 2021, s. 397.

¹⁸ C. Lemorini, D. D'Errico, *Use-Wear Analysis of Chipped Stone Tools from the Neolithic Levels* [w:] *Çatalhöyük 2017 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2017, s. 223–226.

¹⁹ C. Nakamura, L. Meskell, *The Çatalhöyük Burial Assemblage* [w:] *Çatalhöyük Excavation...*, vol. 8..., s. 462.

²⁰ N. Russell, *Çatalhöyük worked bone* [w:] *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995–99 Seasons*, ed. I. Hodder, Cambridge 2006, s. 357–358.

jako ofiary fundacyjne. Przedmiotami tymi są żarna (4 pochówki), których używano głównie do rozcierania roślin i prawdopodobnie użytkowane one były głównie przez dorosłe kobiety²¹, ale także powiązane z nimi rozcieracze (2 pochówki), które wytwarzano, podobnie jak żarna, ze skał wulkanicznych – andezytu oraz bazaltu²². Innymi tego typu przedmiotami są kulki gliniane (5 pochówków), które mogły być używane do gotowania lub utrzymywania ciepła pokarmu²³, oraz naczynie kamienne (1 pochówek) i fragmenty naczyń ceramicznych (4 pochówki), które pojawiają się w grobach wyjątkowo rzadko, co w przypadku naczyń glinianych jest ewenementem wśród innych stanowisk neolitycznych w Anatolii, na których stanowiły one podstawowy dar grobowy²⁴. Zazwyczaj lokowano je w okolicach głów zmarłych. Tak znikoma liczba nawet fragmentów naczyń w grobach może odzwierciedlać fakt, iż nie każdy w Çatalhöyük mógł je posiadać, ponieważ były one towarem w pewien sposób ekskluzywnym, lub że unikano składania ich jako dary z innego powodu, który na ten moment nie jest jasny²⁵. Nieco inaczej przedstawia się kwestia naczyń i pojemników drewnianych, których w grobach znaleziono zdecydowanie więcej (14 grobów). Mogły one służyć jako pewnego rodzaju opakowania dla innych przedmiotów oraz pojemniki na jedzenie, które składano zmarłym do pochówków. Możliwe, że nadal stosunkowo ich niewielka liczba, jaką znaleziono, jest spowodowana faktem, iż drewno zachowuje się tylko w bardzo specyficznych warunkach (przy bardzo dużej wilgotności lub suchości czy przy spaleniu domu) i większość z takich naczyń mogła ulec rozpadowi²⁶.

Przedmiotami związanymi z konsumpcją jedzenia były także łyżki wykonywane z kości (3 pochówki) oraz z poroża (1 pochówek). Ich kunszt wykonania oraz fakt składania ich w pochówkach może świadczyć o tym, że nie były one używane na co dzień, a jedynie na wyjątkowe okazje czy do specjalnych czynności. Wskazywałby na to również niewielki stopień ich zużycia²⁷. Poza tym w grobach odkryto pozostałości samego jedzenia w postaci zwęglonych produktów spożywczych (3 pochówki), kości zwierzęcych (6 pochówków) czy muszli (33 pochówki). Wśród zmarłych pochowanych z tym typem daru 58% było w wieku dorosłym (28 dorosłych, 6 osób starszych, 3 młode dorosłe oraz 2 w wieku nastoletnim), a 36% stanowiły osoby małeletnie (12 niemowląt, 8 dzieci, 3 noworodki oraz 1 płód).

²¹ K. Wright, *The Ground Stone Technologies of Çatalhöyük* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 367.

²² A. Baysal, K. Wright, *Cooking, crafts and curation: The ground stone artefacts from Çatalhöyük, 1995–1999* [w:] *Changing Materialities at Çatalhöyük...*

²³ L. Bennisson-Chapman, *Large clay balls at Çatalhöyük East* [w:] *The Matter of Çatalhöyük...*, s. 161, 191.

²⁴ C. Lichter, *Burial Customs of the Neolithic in Anatolia – An Overview*, „Der Anschnitt. Anatolian Metal VII – Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren (Anatolia and neighbours 10.000 years ago)” 2016, Beiheft 31.

²⁵ N. Yalman, D. Tarkan, H. Gültekin, *The Neolithic Pottery of Çatalhöyük: Recent Studies* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 182.

²⁶ J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük. Third Preliminary Report 1963*, „Anatolian Studies” 1964, vol. 14, s. 86.

²⁷ N. Russell, *Çatalhöyük worked bone...*, s. 348.

W Çatalhöyük przez ponad 1000 lat funkcjonowania stanowiska używano barwników. Z pewnością odgrywały one ogromną rolę w życiu codziennym ludzi zamieszkujących neolityczną wioskę, na co wskazuje obecność pigmentów na ścianach w postaci malowideł, ale także w grobach. W sumie odkryto 98 pochówków z darami związanymi z barwnikami oraz ich użytkowaniem. Wśród zmarłych 33% stanowiły osoby dorosłe, 10% starsze, 3% młode dorosłe, z czego płeć rozpoznano u 26 kobiet oraz 16 mężczyzn. Dzieci stanowiły 14% – tak samo jak niemowlęta, 2% – płody, a 1% – noworodki. Najczęściej barwniki występowały w kolorze czerwonym, jako ochra wykonywana z hematytu oraz tlenku żelaza (46 pochówków)²⁸, którą pokrywano nie tylko szkielety zmarłych, ale także inne przedmioty, oraz jaśniejszy cynober (14 pochówków), nakładany przede wszystkim na czaszki zmarłych. Drugim pod względem częstotliwości występowania barwnikiem była żółta ochra (19 pochówków), wytwarzana z goethytu. Jej występowanie jest jednak niepewne, gdyż w najnowszych badaniach odkryto, że część z żółtych osadów w grobach było pochodzenia organicznego²⁹. Rzadziej występował barwnik niebieski (13 pochówków), wytwarzany z azurytu oraz zielony (10 pochówków), wytwarzany z malachitu³⁰. Bryłki tych barwników często odkrywano w pozostałościach organicznych pojemników, takich jak torby ze skóry czy drewniane pudełka, a także na powierzchniach muszli oraz w ich wnętrzach. Poza tym występowały one również na kościanych szpatułkach oraz szpilach, co mogło sugerować, że były one używane do wykonywania makijażu twarzy lub do malowania całego ciała. Nie odkrywano ich bezpośrednio na szkieletach, co mogło oznaczać brak osobistego związku z pigmentem, a zamiast tego np. związek matki z dzieckiem³¹. Kolory te mogły także symbolizować wzrost, płodność oraz dojrzałość³². Najrzadziej występował szary pigment (2 pochówki). W pochówkach występowały też organiczne osady w kolorze żółtym, pomarańczowym, brązowym oraz czarnym. Część z nich była pochodzenia roślinnego, podczas gdy niektóre były również odzwierzęce. Oznacza to, iż niekiedy składano do grobów przedmioty wykonane z włókien roślinnych czy z materiału zwierzęcego³³.

Poza barwnikami w pochówkach odkrywano także narzędzia i przedmioty służące do ich tworzenia, czyli palety kamienne (1 pochówek) wykonywane głównie z łupku oraz fyllitu³⁴, do ich nakładania – palety z muszli (8 pochówków), czy rozprawdzania – szpatułki (4 pochówki) wytwarzane najczęściej z żeber zwierzęcych, a także lustra obsydianowe (12 pochówków) (il. 4). Część z lusterek miała zadrapania, co sugeruje, że

²⁸ E.M.J. Schotsmans *et al.*, *The Colour of Things: Pigments and Colours in Neolithic Çatalhöyük* [w:] *Communities at Work: The Making of Çatalhöyük, Çatalhöyük Research Project Series*, vol. 15, eds. I. Hodder, Ch. Tsoraki, Ankara 2021, s. 221–222.

²⁹ E.M.J. Schotsmans *et al.*, *Pigment Use at Neolithic Çatalhöyük* [w:] *Near Eastern Archaeology*, vol. 38, ed. T. Schneider, Chicago 2020, s. 156.

³⁰ D. Çamurcuoğlu, *Çatalhöyük Wall Paintings: Materials, Technologies and Artists* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 327.

³¹ B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead...*, s. 431.

³² E.M.J. Schotsmans *et al.*, *Pigment Use at Neolithic...*, s. 164.

³³ B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead...*, s. 423–424.

³⁴ K. Wright, *The Ground Stone...*, s. 382.

Il. 4. Dary grobowe (lustro obsydianowe, kamienne paciorki) odkryte w pochówku nastoletniej kobiety (23126)

Źródło: S.D. Haddow, M. Milella, B. Tibbetts, E. Schotsmans, Ch. Knüsel, *Human Remains* [w:] *Çatalhöyük 2017 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2017, s. 365, Çatalhöyük Research Project.

były one mocno użytkowane przed złożeniem do grobu. Prawdopodobnie były używane jako pomoc w nakładaniu makijażu. Naomi Hamilton oraz Susan Carter przedstawiły hipotezę nawiązującą do idei spirytualizmu, jakoby lustra te miały reprezentować „ciemny księżyc” oraz służyć „chwytaniu i transportowaniu” dusz zmarłych³⁵.

Kobiety w wieku dorosłym oraz starszym chowano jedynie z żółtym barwnikiem, podczas gdy dorośli mężczyźni byli składani zarówno z żółtym, jak i czerwonym sproszkowanym pigmentem. Ciekawe jest także, iż na północnym obszarze Çatalhöyük występują głównie sproszkowane barwniki w kolorze żółtym, a na obszarze południowym – w kolorze czerwonym. Może to wskazywać na czasowy lub przestrzenny podział w składaniu tych przedmiotów do grobów³⁶. Czterech zmarłych odkryto zarówno z czerwonym, jak i niebieskim lub zielonym pigmentem.

Barwniki odgrywały istotną rolę w budowaniu tożsamości oraz wyrażaniu pozycji w ramach struktury społecznej. Uważa się, że malowidła naścienne powiązane z pochówkami zawierającymi barwniki (zwłaszcza o tym samym, czerwonym kolorze) wyrażały połączenie między żyjącymi a zmarłymi. Czerwony mógł symbolizować życie, krew lub

³⁵ J.F. Vedder, *The obsidian mirrors of Çatalhöyük' with a contribution on 'Multiple reflections and reconstructed reconstructions* [w:] *Changing Materialities at Çatalhöyük...*, vol. 5..., s. 620.

³⁶ B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead...*, s. 458.

moc³⁷ oraz spełniać funkcję ochronną (odganiać złe duchy), ale też być powiązany z tak przeciwstawnymi zjawiskami, jak zawieranie małżeństw i śmierć³⁸. Mógł też służyć praktycznym celom jako środek antybakteryjny lub zapobiegający rozkładowi. Z kolei opary z podgrzewanego cynobru potrafią wywołać halucynacje oraz mają działanie usypiające. Możliwe, iż wdychano je podczas ceremonii pogrzebowej, gdyż wierzono, że pozwoli to na skomunikowanie się ze zmarłymi. Przedmioty pomalowane tym barwnikiem noszono również za życia, ale z pewnością był to przywilej tylko wyjątkowych osób, prawdopodobnie wybranych do komunikacji z przodkami³⁹. Prawdopodobne jest także, że jednostki pochowane z pigmentami (czerwonym oraz żółtym) zajmowały się tworzeniem malowideł ściennych (lub były członkami parających się tym rodzin), zwłaszcza w przypadku, gdy w darze grobowym otrzymywały one też inne przedmioty z nimi związane oraz narzędzia, których używały na co dzień w swojej pracy⁴⁰.

Następną kategorią są przedmioty, które można uznać za narzędzia służące jako broń. Odkryto je w sumie w 18 pochówkach. Są to wapienne lub marmurowe buławy (4 pochówki) (il. 5)⁴¹, które prawdopodobnie zawieszano na sznurach, a na podstawie odkrytych na nich śladów ustalono, iż służyły one do uderzania, a także sztylety krzemienne (5 pochówków) oraz wykonane z czertu (1 pochówek) i jeden nóż z czertu. Do tego typu przedmiotów można również zaliczyć małych rozmiarów siekierki (3 pochówki) wytwarzane z zielonego diabazu lub metabazaltu i jeden kościany harpun. Poza tym odkryto też groty obsydianowe (5 pochówków) i krzemienne (1 pochówek). Bez wątpienia rozmiar i forma grotu miały wpływ na ich funkcjonalność, ponieważ mogły być one używane jako groty strzał lub włóczni (które były zdecydowanie dłuższe i cięższe), ale były one także powiązane z rozmiarem przyszłej ofiary. Mogły pełnić również symboliczną funkcję obronną jako przedmioty zdolne do zranienia, przedziurawienia czy zabijania⁴². W jednym grobie odkryto też kościany przedmiot, który opisano jako ochraniacz na nadgarstek dla łuczników⁴³.

Większość przedmiotów odkrywanych w grobach miała w pewnym stopniu znaczenie symboliczne, jednak najczęściej pełniły one funkcje utylitarne jako przedmioty codziennego użytku lub wykorzystywano je w czynnościach niezwiązanych z obrzędami. Część z darów miała jednak typowo symboliczne przeznaczenie, np. gliniane stemple (4 pochówki), których zdolność do reprodukcji na dowolnej powierzchni wydaje się istotna, w związku z ich zastosowaniem rytualnym. Możliwe, że stempli używano do oznaczania własności wysoko postawionych osób lub klanów bądź jako symbole totemiczne, które miały potwierdzać ich grupową tożsamość, poprzez reprodukcję ich na takich przed-

³⁷ E.M.J. Schotsmans *et al.*, *The Colour of Things...*, s. 238.

³⁸ I. Hodder, *The Leopard's Tale...*, s. 190.

³⁹ E.M.J. Schotsmans *et al.*, *The Colour of Things...*, s. 239.

⁴⁰ C. Nakamura, L. Meskell, *The Çatalhöyük Burial Assemblage...*, s. 456.

⁴¹ Za udostępnienie ilustracji wykorzystanych w artykule dziękuję dr Scottowi D. Haddow (il. 5 i 7) oraz dr Başak Boz (il. 6).

⁴² T. Carter, M. Milić, *The Chipped Stone* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 453–454, 476.

⁴³ *Ibidem*, s. 452.

Il. 5. Pochówek dorosłego mężczyzny (30007); obok szczątków znajdowała się buława z białego marmuru

Źródło: S.D. Haddow, Ch. Knüsel, B. Tibbetts, M. Milella, B. Betz, *Human Remains* [w:] *Çatalhöyük 2015 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2015, s. 88 (fot. Jason Quinlan).

miotach, jak ubrania, tkaniny czy naczynia⁴⁴. Idee przedstawione za pomocą znaków uformowanych w glinie mogły służyć także jako symboliczne ukazanie norm społecznych i być jednocześnie najważniejszym narzędziem do powielania i przekazywania tych norm z pokolenia na pokolenie⁴⁵.

Figurki antropomorficzne (2 gliniane i 2 marmurowe) odkryto w sumie jedynie w 4 pochówkach, a fragmenty (głównie rogi zwierząt) także w wypełniskach grobów. Obecność figurek i rogów w pochówkach może wskazywać na ich apotropaiczny lub symboliczny charakter⁴⁶. Prawdopodobnie nie były one związane z religią czy kultem przodków, ale pełniły istotną funkcję w codziennym życiu *Çatalhöyük*⁴⁷.

Istotne były także niebędące pozostałościami jedzenia złożonego do grobu czy kościanymi narzędziami kości zwierzęce (takie jak szkielet łasicy czy szpon ptaka) również ze względu na symboliczny sposób ich użytkowania prawdopodobnie w magii sympatycznej. Niebezpieczne zwierzęta także pełniły istotną funkcję, a zwłaszcza ich części ciała,

⁴⁴ A. Türkcan, *Çatalhöyük Stamp Seals from 2000–2008* [w:] *Çatalhöyük Excavations...*, vol. 9..., s. 235.

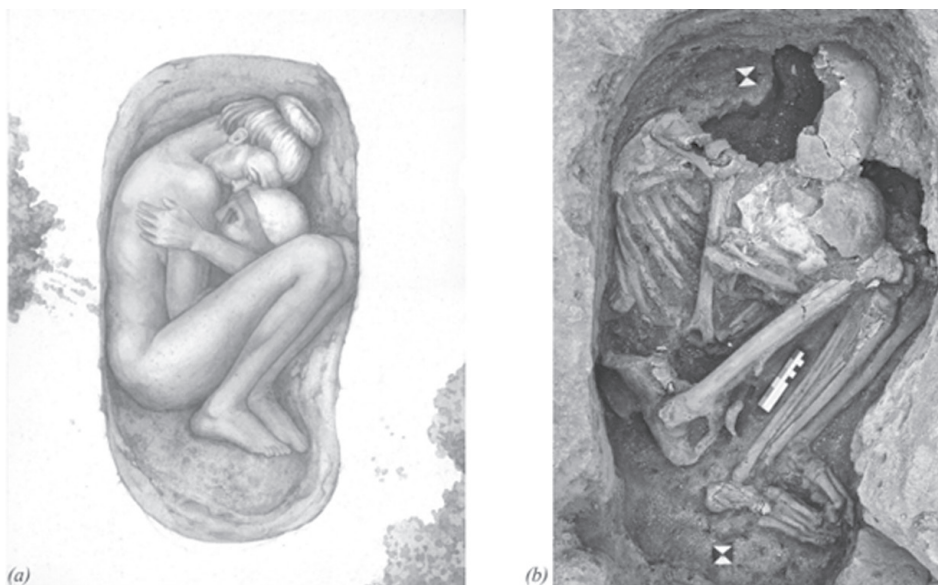
⁴⁵ *Ibidem*, s. 246.

⁴⁶ C. Nakamura, *Figuring diversity: The Neolithic Çatalhöyük figurines* [w:] *The Matter of Çatalhöyük...*, s. 102.

⁴⁷ C. Nakamura, L. Meskell, *The Çatalhöyük Burial Assemblage...*, s. 211.

takie jak kły czy pazury, które były ostre i mogły potencjalnie zadawać rany. Mogło być to związane z ich rolą pozbawiania ludzi tkanek miękkich, tak jak przedstawiono to na malowidłach ściennych w Çatalhöyük⁴⁸. Takie dary mogły symbolizować siłę, dzikość bądź dominację. Możliwe jednak, że były one też wykorzystywane do kontroli lub komunikacji z przodkami, zwierzętami czy duchami⁴⁹.

Niezwykłym pochówkiem był grób zawierający szczątki dorosłej kobiety (11306), która w swoich ramionach trzymała czaszkę (11330), mającą na sobie przynajmniej trzy warstwy zaprawy oraz barwników (il. 6). Za ich pomocą uformowano twarz, która niekoniecznie musiała być odwzorowaną twarzą zmarłej. Zamiast tego mogła ona przedstawiać idealistyczny obraz przodka lub być metaforycznym wizerunkiem całej grupy przodków. Czaszki takie, pojawiające się na innych stanowiskach (mimo że nie były one deponowane w grobach), są uważane za mocno związane z pamięcią, przeszłością, relacjami społecznymi, a także koncepcją tożsamości oraz osobowości i mogły służyć do przekazywania i wzmacniania ich znaczenia w czasie⁵⁰.

Il. 6. Rekonstrukcja (a) oraz zdjęcie (b) pochówku, w którym znajdowała się dorosła kobieta (11306), trzymająca w ramionach otynkowaną oraz pokrytą czerwoną ochrą czaszkę starszej kobiety (11330)
 Źródło: B. Boz, L. Hager, *Living above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatalhöyük* [w:] *Çatalhöyük Excavation: The 2000–2008 Seasons*, ed. I. Hodder, vol. 8, Ankara 2013, s. 434.

⁴⁸ I. Hodder, L. Meskell, *A „Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry”*. *Some Aspects of Symbolism in Neolithic Turkey*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, no. 2, s. 241, 249.

⁴⁹ I. Hodder, *Symbolism at Çatalhöyük*, „Proceedings of the British Academy” 1999, vol. 99, s. 189.

⁵⁰ I. Kujit, *The Regeneration of Life Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting*, „Current Archaeology” 2008, vol. 49, no. 2, s. 177–182.

Niekiedy w pochówkach pierwotnych znajdowały się też kości pochodzące z pochówków wtórnych, przy których również wówczas składano przedmioty. Nie było to tak oczywiste, ponieważ w zdecydowanej większości pochówków wtórnych nie znaleziono żadnych przedmiotów. Takie pochówki ukazywały także chęć uczczenia pamięci, wspomnień oraz pochodzenia zmarłych⁵¹.

Wzorce występowania przedmiotów w grobach

Analizując poszczególne kategorie przedmiotów składanych w grobach, można zauważyć pewne wzorce ich występowania. Należy wziąć jednak pod uwagę, że znacząca część z nich to przedmioty pojawiające się w pochówkach na tyle rzadko, iż trudno jest stwierdzić, jakimi cechami zmarłych kierowały się osoby im je składające.

Takim wzorcem może być występowanie narzędzi służących jako broń w grobach (18 pochówków), które odkrywane są głównie w pochówkach osób dorosłych (78%), zazwyczaj płci męskiej (70%) – choć sztylety oraz siekierki (i jeden grot) występowały także w grobach kobiecych, być może ze względu na ich bardziej symboliczny charakter. Jediną osobą małoletnią pochowaną z tego typu narzędziem było niemowlę (14440), złożone do grobu w towarzystwie dorosłej kobiety (14441), przy którego żebrach znajdowała się siekierka wykonana z zielonego kamienia⁵². Poza płcią i wiekiem z pewnością istotna była przynależność do danej grupy czy klanu. Część z tych narzędzi można zaliczyć do sprzętu używanego przez myśliwych do polowania, podczas gdy inne artefakty mogły służyć do rytualnego odcinania głów zmarłych przodków czy do podobnych praktyk.

Podobny rozkład miały narzędzia używane do obróbki skóry (drapacze, przekłuwacze) i do łowienia ryb (haki) oraz wióry i odłupki, co może wskazywać na to, że polowania oraz czynności z nimi związane były częściej męskim zajęciem, niezależnie od miejsca zamieszkania tych osób na wsi. W grobach męskich odkryto także naciskacze z poroża, które wraz ze znalezionymi w wyposażeniu tych samych pochówków grotami, drapaczami oraz wiórkami mogły stanowić zestaw do wytwarzania narzędzi poza stanowiskiem, do polowania oraz obrabiania zwierzyny na miejscu jej zabicia.

Nieco odmienna sytuacja występowała w związku z ozdobami ciała oraz elementami stroju, które dwa razy częściej mieściły się w grobach kobiet (34%) niż mężczyzn (17%). Wyjątkiem były klamry oraz haczyki do zapięcia pasa – ich odpowiednikami w grobach kobiecych były szpile, które mogły pełnić podobną funkcję spinania ubrań lub całunu pogrzebowego. Dosyć dużą grupę wiekową obdarowywaną bransoletami, naszyjnikami oraz luźnymi paciorkami stanowiły także dzieci i niemowlęta. Mężczyźni jednak również nosili przedmioty wykonane z paciorków oraz wisiorów – w tym przypadku nawet częściej niż kobiety. Mogło być to spowodowane faktem, że wisiorów prawdopodobnie pełniły również inne funkcje, nie tylko ozdobne⁵³.

⁵¹ M. Vasić et al., *Funerary Practices II: Burial associations* [w:] *Peopling the Landscape of Çatalhöyük...*, s. 375–376.

⁵² L. Hager, B. Boz, *Human Remains Archive Report 2008* [w:] *Çatalhöyük 2008 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2008, s. 133.

⁵³ N. Russell, J. Griffiths, *Çatalhöyük Worked Bone...*, s. 296.

W grobach żeńskich na części północnej stanowiska najczęściej występowały także przybory używane do szycia, takie jak igły oraz szydła, co może wskazywać na to, że kobiety zajmowały się wyrobem tkanin roślinnych oraz niekiedy również skórzanych. Takie same wnioski można wysnuć w związku z barwnikami, paletami, szpatułkami czy lustrami obsydianowymi. Większość z nich pojawiała się w grobach osób dorosłych, w tym również starszych (45%), ale występowały one także w pochówkach dzieci (14%) oraz niemowląt (14%). U osób, u których dało się określić płeć, stwierdzono, że 26% stanowią kobiety, a 16% mężczyźni. Być może taka zależność wynikała z relacji występujących pomiędzy matkami (barwnik zielony i niebieski) oraz ojcami (kolor żółty) a ich potomstwem. Kobiety otrzymywały też więcej darów związanych z przygotowaniem jedzenia, co może wskazywać, że gotowanie było bardziej żeńskim zajęciem. Mężczyźni w wieku nastoletnim oraz dzieci częściej obdarowywani byli naczyniami kamiennymi i żarnami (lub ich fragmentami), co może wiązać się z ich funkcją ofiary fundacyjnej⁵⁴.

Przedmioty o znaczeniu symbolicznym (gliniane stemple, figurki, kości czy pozostałości zwierzęce niebędące resztkami jedzenia) występowały również nieco częściej w pochówkach kobiet (30%) niż mężczyzn (20%), jednak nie jest to duża różnica. W większości znajdowały się one w grobach osób dorosłych (73%), a rzadziej małych (20%). Mieściły się głównie w warstwach środkowego okresu funkcjonowania stanowiska. Figurki występowały jedynie z dorosłymi, nastolatkami oraz dziećmi, a jedyna osoba, której płeć udało się wyróżnić, była mężczyzną. Prawdopodobnie służyły one także jako zabawki, co tłumaczyłoby ich obecność w grobach dzieci.

Dar czy własność?

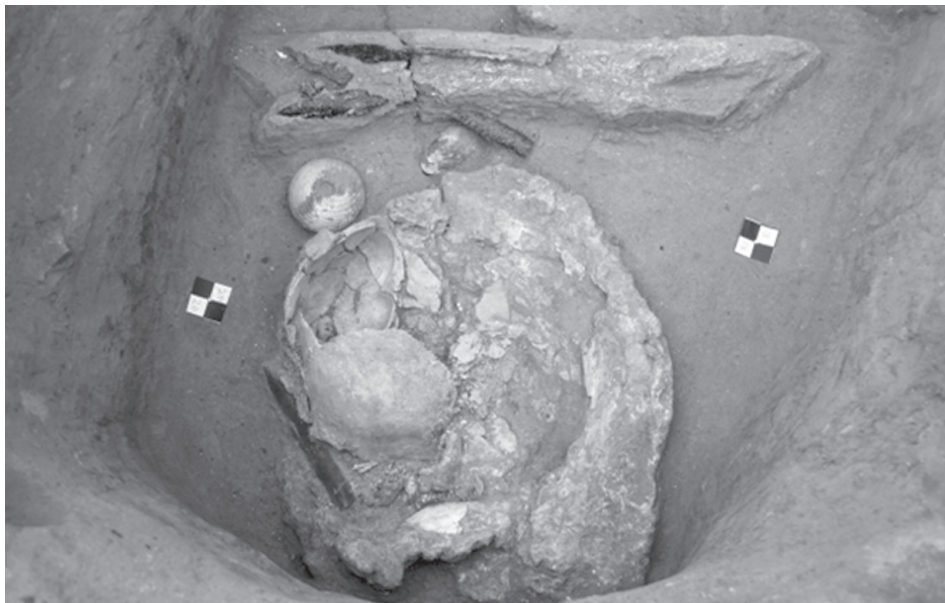
Wśród przedmiotów składanych w grobach widać bardzo dużą różnorodność – od ozdób ciała i fragmentów stroju, przez przedmioty codziennego użytku, po obiekty, które mogły mieć zastosowanie symboliczne lub magiczne. W niektórych przypadkach nietatwo jest określić, co należało za życia do zmarłego, a co było darem złożonym mu przez jego bliskich.

Część z przedmiotów nosi na sobie ślady codziennego użytkowania (np. większość ozdób czy narzędzi), co mogłoby wskazywać na to, że były to przedmioty należące do zmarłych za życia. Nie jest to jednak całkowicie pewne, gdyż obiekty takie mogły być też własnością bliskich osoby zmarłej, chcących jej je podarować, ze względu na przywiązanie emocjonalne czy relację, jaka między nimi istniała. Mogło tak być chociażby w przypadku dzieci – otrzymywały one bowiem przedmioty, które mimo pewnego stopnia zużycia nie mogły do nich należeć. Możliwe, że dary te miały być symbolem dorosłego życia, którego dzieci nigdy nie dożyły, lub po prostu były wyrazem uczuć, którymi darzyli je ich bliscy.

Inną sytuacją jest, gdy w grobie znajdują się przedmioty nowe, nieużywane, które być może wykonano nawet specjalnie, aby złożyć je wraz ze zmarłym. Przykładem może być naciskacz odkryty w pochówku 10499 czy narzędzia znajdujące się w grobie 22196, do

⁵⁴ K. Wright, *The Ground Stone...*, s. 367.

których można zaliczyć buławę z białego marmuru (22194.x1), dwa krzemienne sztylety (22196.x3, x4) oraz cztery obsydianowe groty (22194.x2–x5) nieposiadające żadnych śladów użytkowania⁵⁵ (il. 7). Również ok. 20% wszystkich paciorków złożonych w grobach nie posiadało żadnych śladów użytkowania⁵⁶. Niekiedy zdarza się, że część przedmiotów w grobie była używana, podczas gdy reszta jest nowa czy nawet niedokończona, czego przykładem może być grób, w którym pochowano dwa szkielety (19151 oraz 19152). Znajdowały się w nim dwie szpile, wykonane z jednej kości owcy lub kozy, jednak jedna z nich (19152.x1) miała na sobie ślady ostrzenia i polerowania, co sugeruje jej mocne zużycie, podczas gdy 19151.x2 wydaje się być nie skończona⁵⁷. Zdarzało się nawet, że gdy zmarły miał po jednej bransolecie na każdej kostce – jedna z nich mogła być nowa (np. 22623.x5), a druga używana (np. 22623.x3)⁵⁸. Mogło być to także spowodowane faktem, iż część z ozdób była używana odświętnie, podczas ceremonii czy rytuałów.

Il. 7. Pochówek dorosłego (22196) zawierający dwa krzemienne sztylety, buławę, groty obsydianowe oraz muszlę z cynobrem

Źródło: S.D. Haddow, B. Betz, M. Milella, E. Schotsmans, Ch. Knüsel, S. Moore, *Human Remains* [w:] *Çatalhöyük 2016 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2016, s. 88 (fot. Jason Quinlan).

⁵⁵ S. Doyle, *Chipped Stone from the North and South Areas* [w:] *Çatalhöyük 2016 Archive Report*, ed. S.D. Haddow, 2016, s. 168.

⁵⁶ M. Vasić, M. Siebrecht, Ch. Tsoraki, R. Veropoulidou, *Beads and pendants in life and death: Insights into the production, use and deposition of ornamental technologies at Çatalhöyük* [w:] *The Matter of Çatalhöyük...*, vol. 14..., s. 227–228.

⁵⁷ S.D. Haddow et al., *Human Remains* [w:] *Çatalhöyük 2016 Archive Report...*, s. 103–104.

⁵⁸ C. Tsoraki, *The ground stone technologies at Neolithic Çatalhöyük: Issues of production, use and deposition* [w:] *The Matter of Çatalhöyük...*, s. 340.

Przedmioty, takie jak gliniane stemple, figurki, barwniki, lustra obsydianowe czy kości oraz pozostałości zwierząt niebędące resztkami jedzenia, najpewniej również można uznać za dar, ze względu na ich rozległą symbolikę. Prawdopodobnie osoby umieszczające je w grobach robiły to ze względu na znaczenie, jakie te przedmioty sobą reprezentowały, bądź w celach apotropaicznych. Z kolei np. pozostałości jedzenia oraz naczynia czy łyżki mogły zostać podarowane zmarłym jako część rytuału, być może w ramach uczt, które odbywały się podczas pogrzebów. Niektóre obiekty, jak szpile czy mikro-rdzeń (19152.x2), mogły być związane ze spięciem całunu pogrzebowego.

Ostatnią istotną kwestią jest uznawanie za dary przedmiotów, które znajdowały się w wypełniku grobu, a nie bezpośrednio przy samym zmarłym. Niekiedy archeolodzy uważają, że takie przedmioty znalazły się w pochówkach przypadkowo, gdyż mogły wpadnąć do jamy podczas pogrzebu lub przy zasypywaniu grobu. Jednak należy tu brać pod uwagę również inne procesy postdepozycyjne, takie jak celowe lub przypadkowe naruszanie pochówków przez neolityczną społeczność wsi, ale też działalność zwierząt czy przesuwanie się ziemi. Niektóre z tych przedmiotów mogły oryginalnie znajdować się w zupełnie innym miejscu, więc nie można ich wykluczać z analiz.

Konkluzje

Określenie, które przedmioty znajdujące się w grobach były darami, nie jest łatwe. Jest to niemalże pewne w przypadku rzeczy nieużywanych o znaczeniu symbolicznym lub przedmiotów złożonych w grobach dzieci, które nie mogły być ich własnością, jak przytoczona wyżej kamienna siekierka czy bardzo duża liczba paciorków, których założenie na siebie nie byłoby możliwe. W innym wypadku mogły być to przedmioty należące za życia do zmarłego lub do któregoś z jego bliskich. Nie powinno to jednak całkowicie wykluczać tych obiektów z kategorii darów, ponieważ były one składane w danym grobie nie bez powodu – być może miały pomóc zmarłemu w dalszym „życiu” lub ochronić go przed rozkładem czy złymi duchami.

Część z darów składano do grobów prawdopodobnie w wyniku indywidualnych decyzji, które były podejmowane przez osoby uczestniczące w pogrzebie, ale jeżeli przedmiotów tych było dużo lub były one wyjątkowo okazałe (jak np. sznur paciorków), to mogły wówczas stanowić dary od większej grupy, np. całego klanu. Wpływ na ilość czy typy składanych darów mogły mieć także rola oraz status społeczny osoby pochowanej, podobnie jak sposób jej śmierci. Ważne jest jednak, aby pamiętać, że niekiedy dary grobowe mogły zawierać więcej informacji o bliskich zmarłego niż o nim samym, gdyż ostatecznie to oni decydowali, co w danym grobie się znajdzie. Prawdopodobnie ważniejsze niż ukazanie zamożności pochowanego było przedstawienie jego tożsamości, co mogło ułatwić jego identyfikację kolejnym pokoleniom.

Mimo że wśród darów grobowych panuje różnorodność, nie można mówić tu o przypadkowym ich rozdysponowaniu. Ta kompleksowość praktyk, którym poddawane były ciała zmarłych, oraz wielorakość przedmiotów z nimi składanych była raczej wynikiem różnorodnych relacji między zmarłymi a żywymi niż ścisłymi konwencjami, których należało przestrzegać. Wskazuje to także na ich dużą indywidualizację. Największe znaczenie

w depozycji darów miał prawdopodobnie wiek zmarłych, podobnie jak w innych egalitarnych społecznościach. Osoby dorosłe otrzymywały najwięcej różnorodnych darów. Mogło to świadczyć o ich długowieczności, pozycji i statusie, ale też o mnogości relacji z innymi ludźmi, które nawiązali podczas swojego życia. Wyjaśniałoby to również, czemu tak niewiele osób w wieku postrzeganym antropologicznie jako nastoletni, a kulturowo już prawdopodobnie jako dorośli otrzymywało dary. Niektóre z darów mogły przedstawiać zniekształcony lub nawet fałszywy obraz danego zmarłego. Mimo iż nie wskazują one bezpośrednio na hierarchię społeczną panującą w Çatalhöyük, ze względu na brak konsekwentnej powtarzalności czy koneksji między grobami zawierającymi podobne przedmioty – takich jak analogiczne położenie na stanowisku czy w domu, wiek i płeć zmarłych – to jednak w grobach występują dary, które mogły świadczyć o ważnej pozycji społecznej danych osób (buławy, sztylety) czy funkcji, którą pełniły (haczyki na ryby, palety kamienne). Nie stwierdzono jednak, by którakolwiek z grup zamieszkujących wieś posiadała większy dostęp do określonych surowców; jedynie niewielka liczba grobów charakteryzowała się wyjątkowym inwentarzem – nie tylko jeżeli chodzi o liczbę darów, ale też egzotyczność materiałów, z których je wykonano.

Poza faktem, że jedynie 28% pochowanych zmarłych miało w grobach jakiejkolwiek przedmioty, ważne jest, iż ogólnie niewielka część populacji Çatalhöyük była pochowana. Nie wiadomo, na jakiej podstawie wybierano, kto zostanie złożony do grobu, ze względu na brak danych o osobach, które nie doświadczyły tego – jak się zdaje – przywileju. Mogło być to spowodowane wieloma czynnikami, jednak na ten moment nie jest możliwe, aby zbadać to zagadnienie.

Summary

Gift or Belongings? The Social Significance of Grave Goods in the Neolithic Çatalhöyük

The grave goods discovered at the neolithic site Çatalhöyük (7100–5950 BC) can be described as an information carrier about the society that inhabited it. On their basis, it is possible to determine relations between living and the dead, but also what role the dead played during their lifetime and what importance they had in the society. This article focuses on understanding what guided people in offering grave goods, they meant to them in the social terms and how was it connected to life of the dead.

Keywords: neolithic, Anatolia, burial practices, Çatalhöyük, burial goods

Słowa kluczowe: neolit, Anatolia, praktyki pogrzebowe, Çatalhöyük, dary grobowe